

Abşeron yarımadasının gölləri**Əzizə Rafiq qızı Ağakışiyeva***MAKA Ekologiya İnstitutu***E-mail:** chingiz.gamzaev@mail.ru**Sevinc İman qızı İmanova***MAKA Ekologiya İnstitutu***Rəyçilər:** p.ü.f.d., dos. S.S. Həmidov,
t.ü.f.d., dos. Ç.M. Həməzəyev**Açar sözlər:** göl, endogen, ekzogen, antropogen, Abşeron yarımadası, arxipelaq, relyef, müalicəvi əhəmiyyət, biomüxtəliflik**Ключевые слова:** озеро, эндоген, экзоген, антропоген, Апшеронский полуостров, архипелаг, рельеф, лечебное значение, разновидность**Key words:** lake, endogenous, exogenous, antropogen, the Absheron peninsula, archipelago, relief, medical (medicinal) importance, bio different

Abşeron yarımadası Xəzər dənizinin qərb sahilində qərarlaşır. Burada Bakı, Sumqayıt və Xırdalan şəhərləri ilə yanaşı 32 qəsəbə də yerləşir. Onun sahəsi 2110 km², əhalisi təqribən 4,6 milyon nəfər təşkil edir. Abşeron yarımadasında boz-qonur və boz torpaq növləri yayılmışdır. Bu torpaqlar cavan torpaqlardır və proluvial çöküntülər üzərində formalaşmışlar. Mexniki tərkibinə görətorpaqlar qumlu, gilli və ağır gillidirlər. Bu torpaqların mənfi cəhəti profillərinin bütöv və quru olmasıdır. Onları yalnız fitomeliorasiya vasitəsi ilə yaxşılaşdırmaq olar.

Abşeronda 200-dən artıq göl mövcuddur ki, bunlar da yarımada sahəsinin 2,5%-ni əhatə edir. Göllərin əksər hissəsi kiçik ölçülü (<0,1 km²) olub, ilin isti dövründə quruyur, yalnız 10-a yaxın gölün sahəsi 1-2 km-dən artıqdır. Göllərin ərazi yüksəkliklər üzrə paylanması müxtəlifdir. Nisbətən böyük göllər yarımadanın mərkəzi hissəsində yerləşir. Göllərin böyük əksəriyyəti 50 m-dən az olan yüksəkliklərdə, Kürdəxani, Qırmızı və Zığ gölləri (Duzlu göl) isə okean səviyyəsindən aşağıda yerləşir.

Göl çalısının quruluşu və forması onun morfoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir. Gölün dərinliyi, dibinin relyefi, sahillərin forması, hövzədəki toplanmı. Çöküntülər onun formasını mütəmadi olaraq dəyişir. Göllərin əksəriyyəti dayaz olduğundan onlar ancaq litoral zanan ibarətdir. Nisbətən dərin olan Böyükşor, Qırmızı (şərqi), Bül-bülə göllərindən isə profundal zona çox zəif nəzərə çarpır. Cədvəldə Abşeron göllərinin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri verilmişdir. Göllərin çirklənmə mənbələri və çirklənmə dərəcələri şərti olaraq aşağıdakı şkala olaraq aşağıdakı şkala üzrə göstərilib: Çirklənmə mənbələri: 1 – neft-mədən, 2 – sənaye, 3 – kommunal-məişət. Çirklənmə dərəcəsi: A-çox yüksək, B-yüksək, V-orta, Q-cüzi.

Göllərin əsas fiziki-kimyəvi xassəlləri:

№	Göllər	Mütləq Yüksəkliyi m	Səthinin Sahəsi Km ²	Maksimal Dərinliyi m	Şaffaflıq m	İonların cəmi q/l	Çirklənmə dərəcəsi
1	Böyükşor	12	9-15	5-7	0,3	5-150	1-2-3-A
2	Masazır	8	6-10	1-2	0,6	40-350	3-Q
3	Mirzəaladı	12	2-4	1-4	0,8	15-130	1-2-B
4	Kürdəxanlı	-3	1-3	1-2	0,9	2-200	1-3-V
5	Qırmızı	-26	3-7	1-3	0,5	50-300	1-2-3-A
6	Bül-bülə	8	1-3	3-4	0,6	1-10	3-2-A
7	XocaHəsən	14	1-2	4-8	0,5	1-15	1-2-3-B
8	Duzlu	-25	<0,1	2-3	0,7	10-60	1-Q

Xörək duzu Abşeron göllərinin əksərində istehsal edilsə də Masazır, Böyükşor, Kürdəxanı, Pırşağı, Mirzəaladı, Fatmayı, Zığ və s. daha perspektivli idi. Yarımada göllərindən yığılan duzun ümumi miqdarını illər üzrə nəzərdən keçirək: 1825-ci ildə 2-3 min ton, 1850-ci illərin ortalarında 4-5 min ton, 1872-ci il 7-8 min ton və s. Kürdəxanı gölündən 1912-ci ilə kimi hər il 1-3 min ton duz yığılırdı. 19-cu əsrin əvvəllərinə kimi, Məmmədli gölündən hər il min tona yaxın, Mirzəaladıdan 100 tondan artıq, Masazır gölündən isə 2500 ton duz yığılırdı. Sonralar Masazır gölündən yığılan duzun miqdarı ilbəil artaraq 19-cu əsrin sonlarına yaxın ildə 5000 tona çatmışdır. Masazır gölünün duz ehtiyatlarını 1934-cü ildə təsdiq edən İ.V. Qarilov qeyd edir ki, bu göldə 381 min tondan artıq duz vardır ki, bunun da 190min tonu istismara yararlıdır. Hal-hazırda Masazırda yeganə göldür ki, oradan indi də hər il min tonlarla təmiz çökmə xörək duzu yığılır. 1926-cı il Böyükşor gölündə 24min ton duz istehsal edilmişdir. Hələ 1929-cu ildə Azərbaycanın duz ehtiyatlarını tədqiq edən bolşevik,inqilabçı, Çingiz İldırım qeyd edir ki, Böyükşor gölünün duz ehtiyatı isə 249 tondur.

Abşeron yarımadası göllərinin dibində toplanan çöküntülərinin müalicəvi əhəmiyyət kəsb etməsi ətrafdakı kənd əhəlisinə çoxdan bəlli idi və onlar bir sıra xəstəliklərin müalicəsində bu palçıqlardan geniş istifadə edirdilər. Artıq 1937-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Elmi-tədqiqat Kurortologiya və Fiziki Üsullarla Müalicə İnstitutunun əməkdaşları Böyükşor, Masazır və Mirzəalı göllərindəki dib çöküntülərinin ehtiyatı, kimyəvi tərkibi və müalicəvi xassələrini tədqiq etmişlər. Nisbətən perspektivli olan Masazır gölünün xüsusiyyətləri daha geniş öyrənilmişdir. Belə ki, geoloq T.S. Karpinskiyin 1938-ci ildəki planlaşdırılmasına görə Masazır gölündəki müalicəvi qara rəngli dib çöküntülərinin həcmi 905158 m³, qara-boz rənglinin 8910500 m³ və boz çalarlı olan isə 4750250 m³-dir. Bu palçıqın – sümük, əzələ, hərəkət orqanları, damar, əsəb, uroloj və s. xəstəliklərin müalicəsinə müsbət təsiri müəyyən edilib. Çox güman ki, bu gölün kurort, səhiyyə, iqtisadi və estetik baxımdan imkan və ehtiyatlarının araşdırılaraq qiymətləndirilməsi vaxtı çatmışdır.

Göl ərazisində radiasiya fonunun qiyməti

№	Göllərin adı	Suyun səthində mkr/saat	Sahilyanı torpaqların Səthində mkr/saat
1	Böyükşor	8-12	15-24
2	Masazır	6-9	21-25
3	Mirzəaladı	12-15	13-19
4	Kürdəxanı	8-14	18-26
5	Qırmızı	9-16	16-24
6	Bül-bülə	10-14	16-31
7	Xoca-Həsən	6-18	23-32
8	Duzlu	9-14	24-28

Nəticələr göstərmişdir ki, su səthində radiasiya fonu Bakı şəhəri üçün olan təbii fondan (9 mkr/saat) o qədər də çox deyildir.

Qırmızı Göl

Qırmızı göl Bakı şəhərindən cənub-qərbdə yerləşir. Göl çökəkliyi vaxtı ilə dənizkərfəzi olub, sonralar səviyyəsinin azalması ilə dənizdən təcrid olunaraq gölə çevrilmişdir. Hal-hazırda torpaq bəndlərlə bir-birindən ayrılmış bu 4-5 gölün ümumi sahəsi 6-7 km²-ə yaxındır.

Masazır Gölü

Masazır gölü Abşeron yarımadasının şimal-qərbində, okean səviyyəsindən 8 m yüksəklikdə yerləşir. Gölün cənub-qərbində Masazır, şimal-şərqində isə Novxanı kəndi yerləşir. Göl uzunsov-dairəvi formada olub, axarsız, qərb sahillərinin yüksəkliyi 3-5m, şərq sahilləri isə daha sıldırımlıdır. Gölün sahəsi 10km² -ə yaxın, uzunluğu 5km, eni 3km-dir. Bol sulu dövrdə belə dərinliyi 2 m-dən artıq olmur.

Gölün su qidasını atmosfer yağıntıları və çox cüzi olaraq sahillərindəki bir neçə az debitli bulaqlar təşkil edir. Yay zamanı suyu qurumaq həddinə çatır və ən çox dərinliyi 0,5 m-dən artıq olmur. Suyun temperaturu isə 30⁰C və daha artıq olur.

Yayda gölün suyu duzlarla ifrat dərəcədə doyaraq mineralaşması 300q/l-dən artıq da ola bilər. Qədim zamanlarda bu günə kimi onun duzundan geniş istifadə olunur.

Dib çöküntülərinin qalınlığı bəzi hissələrdə 10 metrədən artıqdır, qara rəngli palçıq sümük, damar, əsəb, oynaq və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur.

Böyükşor gölü

Böyükşor gölü Abşeron yarımadasının mərkəzində, okean səviyyəsindən 12 m yüksəklikdə yerləşir. Kanalarında Balaxanı, Sabunçu, Böyükşor, Binəqədi və s. yaşayış məskənləri var. Gölün cənub-qərb sahilləri nisbətən yüksəkdir, sahil xətti çox girintili-çixıntılıdır. Şimal-qərbdəki körfəzi Bostanşor adlanır. Böyükşor Abşeron ən böyük gölü olmaqla bərabər ekoloji tarazlığın ən çox pozulduğu, çirklənmiş bölgəsidir. XI əsrin ikinci yarısından başlayaraq neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar Böyükşor gölü intensiv şəkildə çirklənir. 1921-ci ildə Böyükşor sularından istifadə əsasına yod zavodu tikilmişdir. Duza olan ehtiyacın ödənilməsi üçün 1932-ci ildə gölün qərb hissəsində 0,8 km² sahədə 44 hovuz inşa olunmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə yol, tikinti, sənaye sahələri və s. məqsədlər üçün gölün müəyyən hissələri torpaq bəndlərlə ayrılır.

Xoca-Həsən gölü

Xoca-Həsən gölü Bakı şəhərinin qərb qurtaracağından, Yasamal vadisinin şimal hissələ-

rində 14 m mütləq yüksəklikdə yerləşir. Göl uzunsov görünüşə malik olub şimaldan-cənuba 3,3 km, qərbdən-şərqə isə 0,6 km təşkil edir. Səthinin sahəsi 1,5 km², sutoplayıcı hövzəsinin sahəsi isə 19,5 km²-dir. Sahilləri az girintili-çıxıntılıdır.

Ən dərin yerləri 6-8 m-dir. 1930-cu ilə gölün sahəsi indikindən 3-4 dəfə kiçik idi və yayda quruyaraq sahillərinə duz çökürdü. Sonralar, neft-mədən suları, bir sıra sənaye müəssisələri və kəndin məişət-komonal, eləcə də əkin sahələrinin artıq suları gölə axıdılaraq su kütləsinin həcmi xeyli artırmışdır.

Mirzəaladı gölü

Mirzəaladı gölü Abşeron yarımadasının şimal-qərbində, Masazır gölündən 0,9 şərqində, Binəqədi-Novxanı avtomobil yolunun qərbində 12 m mütləq yüksəklikdə yerləşir. Bəzən ədəbiyyatda Binəqədi gölü adlanır. Göl elipsvari görünüşlüdür.

Körfəzi xatırladan ucqar şimal-şərq hissə Əlibabaşor adlanır və alçaq səviyyələr zamanı əsas göldən təcrid olunur. Şərq sahillərin sıldırımılığı 12-15 m-ə çatır, bəzi sahələrdə karst relyef formaları inkişaf edir. Sahil xətti qismən hamar olub, uzunluğu 12,5 km-ə yaxındır. Yay zamanı sıldırım şərq sahilindən suya qədər olan 250-300 m qurumuş sahənin təxminən yarısı duzlarla örtülü olur. Səthinin sahəsi 4km², sutoplayıcı hövzəsinin sahəsi isə 12 km²-ə yaxındır. Gölün uzunluğu 3,8 km, eni isə 1,6 km-dir. Axarsızdır.

Binəqədi gölü

Bu göl üç su-bataqlıq ərazisindən ibarət olub həm biomüxtəlif, həm də təbiət abidələrinin sistemliliyi baxımından unikal landşafta malikdir. Gölün qərb hissəsində 2 geoloji təbiət abidəsi Keyrəki və Abix palçıq vulkanları yerləşir. Keyrəki palçıq vulkanı həm nəhəngliyi, həm də püskürmə aktivliyi baxımından çox maraqlı bir təbiət abidəsi olmaqla Azərbaycanın dövlət əhəmiyyətli təbiət abidələri siyahısına daxil edilmişdir. Ərazinin digər dövlət əhəmiyyətli təbiət abidəsi gölün cənub-şərq hissəsində yerləşən “Binəqədi Faunası” – Binəqədi Dördüncü Dövr Fauna və Flora Ərazisidir. Ərazinin şimal tərəfində isə məşhur duz gölü olan Masazır gölü yerləşir. Bu baxımdan ərazi yüksək ekoloji potensialına malikdir.

Məlumdur ki, Abşeronun su-bataqlıq əraziləri intensiv antropogen amillərin təsiri nəticəsində kəskin azalmışdır. Bu isə ərazinin su-bataqlıq canlılarının məhvə aparır. Bir zamanlar Binə, Binəqədi kəndləri, Xırdalan və Rəsulzadə qəsəbələri ətrafındakı geniş bataqlıq ərazilərdən artıq heç bir əlamət qalmamışdır. Bu proses davam edərsə, göstərilən ərazilər də qurudularaq istifadəyə sərf olunacaqdır. Ərazidə “Azərbaycanın Qırmızı Kitabına” salınmış quşlar məskunlaşmışdır. Biomüxtəlifliyin, ekoloji maarifləndirmə, Bakı və ətraf ərazilərin, sakinlərinin estetik və rekreasiyası baxımından da göstərilən ərazi böyük ekoloji, irsi, maarifləndirmə və elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan göstərilən əraziyə Xüsusi Mühafizə Olunan Təbiət Ərazisi statusunun verilməsini məqsədə müvafiq hesab edirik.

Zığ gölü (Duzlu göl)

Bu göl Abşeron yarımadasının cənub hissəsində, Bakı buxtasından şərqdə, Zığ şəhər tipli qəsəbəsindən 1,0-1,5 km cənubda – 26m mütləq yüksəklikdə yerləşir. Mütəxəssislərin fikrincə Zığ toponimi zixlərlə bağlıdır. Zixlər (ziqlər) Qafqazın şimal-şərqində yaşamış qədim tayfa birliyi olmuşdur. Onlar haqqında ilk məlumatı Strabon (m.ə I əsr) vermişdir. Zixlər indiki Novorossoyski və Qaqra arasındakı ərazilərdə yaşamış, əkinçilik, maldarlıq və dəniz quldurluğu ilə məşğul olmuşlar.

Zığ gölünü dəniz ilə birləşdirən su kanalı gölün qərbindən keçir və onunla heç bir əlaqəsi yoxdur. Göl axarsız, elipsvari olub, şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru uzunluğu 300-350 m, eni isə 100-150 m-dir. Ən dərin yeri mərkəz hissəsində olub, suyun səviyyəsindən asılı olaraq 2-3 m-dən artıq olmur. Suyun temperaturuyayda 30⁰C-yə çatır. Mütəxəssislərin fikrincə göl ça-

lası vaxtı Xəzər dənizinin körfəzi olub, sonralar səviyyələrin azalması ilə dənizdən ayırılmışdır. Gölün sahilləri şimal hissədə nisbətən hündür olub 4-6m-ə çatır, digər sahillərin yüksəkliyi 1-3m-dən artıq deyil. Gölün suyu duzlidir. İnsan orada batmayaraq daim suyun üstündə qalır.

Göl çalasının dibindəki palçıq qara rəngdə olub, kiçik fraksiyalardan ibarətdir. İlin isti dövrlərində buraya gələn çoxlu insanlar həmən palçığı bədənlərinə yaxıb, oynaq, əsəb, dəri və s. xəstəliklərə qarşı köməyi olduğunu bildirirlər.

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə Abşeronun göllərindən, xüsusiyyətlərindən danışılır ki, bu da məqalənin aktuallığını göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi Abşeron yarımadasının göllərinin tədqiqi, ərazinin müxtəlif yerlərində yerləşən göllərin müqayisəli təhlilindən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiq olunan göllər kurort, iqtisadi, estetik baxımdan əhəmiyyətlidir və dibindəki palçıqlar tibbi məqsədlərlə istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Aslanov H.Q. Abşeronda neftə çirklənmiş torpaqların ekoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 2008.
2. Ağayev Ş.B., Əskərov Q.X. Abşeron yarımadasının pozulmuş və çirklənmiş torpaqları, onların yaranması, rekultivasiya problemləri. Bakı, 2007.
3. Məsimov N.M. Azərbaycan Respublikasında ekologiya. Bakı, Mütərcim, 1999.

A.P. Агакишиева, С.И. Иманова

Озера Апшеронского полуострова

Резюме

В статье рассматриваются озера Апшеронского полуострова и их типы. Кроме этого обсуждается их структура, значение и их площадь.

A.R. Aghakishiyeva, S.I. Imanova

Lakes of the Absheron Peninsula

Summary

The article discusses lakes of the Absheron Peninsula and their types. In addition, the structure, importance and application of lakes are discussed. Lakes in Absheron region were compeered.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.3030